

การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตภายใต้ผลกระทบจากปัจจัยภายนอก ของระบบการผลิตส้ม

รัตนา แก้วเสน¹ กฤษฎา แก่นมณี¹ อารี วิบูลย์พงศ์² และทรงศักดิ์ ศรีบุญจิตต์³

บทคัดย่อ

ส้ม ผลไม้ที่ขยายฐานการผลิตจากภาคกลางมาสู่ภาคเหนือ กลายเป็นผลไม้ที่สร้างรายได้ให้กับเกษตรกรเป็นอย่างดี แต่ในขณะเดียวกันการผลิตที่มุ่งเน้นแต่การสร้างรายได้เป็นหลักทำให้ต้องพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก ผลกระทบจากปัจจัยภายนอกไม่ว่าจะเป็นราคาผลผลิตที่มีแนวโน้มลดลง การเพิ่มขึ้นของราคาปัจจัยการผลิต นโยบายการเปิดการค้าเสรีของภาครัฐ ฯลฯ ส่งผลอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ต่อการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของเกษตรกรผู้ผลิตส้ม

บทความนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลทุติยภูมิที่เกี่ยวข้อง และข้อมูลปฐมภูมิจากการศึกษาเบื้องต้น และการจัดเวทีระดมความคิดของกลุ่มตัวอย่างผู้ผลิตส้มในโครงการวิจัยและพัฒนาระบบการผลิตเกษตรและวิสาหกิจชุมชนตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง ผลการศึกษาชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มการเปลี่ยนแปลง และการปฏิบัติที่แตกต่างกันซึ่งจะมีผลต่อความยั่งยืนของกลุ่มผู้ผลิตส้ม

คำสำคัญ : รูปแบบการผลิต ระบบการผลิตส้ม ส้มอินทรีย์ เศรษฐกิจพอเพียง

บทนำ

ภายใต้ระบบการผลิตที่อาศัยปัจจัยการผลิตจากภายนอกชุมชนเป็นหลัก ส่งผลให้เกษตรกรผู้ผลิตส้มประสบปัญหาหลายประการไม่ว่าจะเป็นปัญหาต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้น ผลผลิตส้มเพิ่มขึ้นเนื่องจากการขยายพื้นที่การผลิตส่งผลให้ราคาส้มมีแนวโน้มลดลง อีกทั้งผลกระทบจากการค้าเสรีที่ทำให้เกิดการแข่งขันจากส้มจากต่างประเทศที่มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่าของประเทศไทย และจากปัจจัยภายนอกอีกหลายประการ ผลกระทบดังกล่าวก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตของเกษตรกรผู้ปลูกส้มรายย่อย เพื่อนำไปสู่รูปแบบการผลิตที่เหมาะสมเพื่อความอยู่รอดทั้งด้านรายได้ และสุขภาพของผู้ผลิต ตลอดจนผลกระทบต่อผู้บริโภค และสิ่งแวดล้อม

บทความนี้นำเสนอการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตส้มของผู้ผลิตส้มในภาคเหนือ อีกทั้งวิธีปฏิบัติในรูปแบบต่างๆ ที่ปรับเปลี่ยนตามผลกระทบของปัจจัยภายนอกที่มีต่อระบบผลิตส้มของเกษตรกร ทั้งนี้เพื่อเสนอตัวอย่าง และแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาระบบการผลิตส้มของกลุ่มผู้ผลิตแต่ละกลุ่ม ที่นำไปสู่การพึ่งตนเอง และพัฒนาอย่างยั่งยืน

วิธีการศึกษา

¹ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

² ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร และศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

³ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จ.เชียงใหม่ 50200

การศึกษานี้เป็นการรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิที่เกี่ยวข้อง และประมวลข้อมูลปฐมภูมิจากการศึกษาข้อมูลเบื้องต้น และการจัดเวทีแลกเปลี่ยนความรู้ของกลุ่มผู้ผลิตส้มในโครงการวิจัยและพัฒนาระบบการผลิตเกษตรและวิสาหกิจชุมชนตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง ได้แก่ (1) สหกรณ์เกษตรอินทรีย์ศรีเมืองฝาง จำกัด (2) กลุ่มผักและผลไม้ไร้สารพิษบ้านสันมะม่วง (3) กลุ่มส้มวิถีไทย ในอำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ (4) กลุ่มส้มสีทอง (ส้มปลอดโรค) (5) กลุ่มผู้ปลูกส้ม ในอำเภอทุ่งช้าง จังหวัดน่าน และ (6) กลุ่มเกษตรกรทำสวนทุ้งแล้ง อำเภอคลอง จังหวัดแพร่ ในประเด็นระบบการผลิตเดิม การปรับเปลี่ยนในปัจจุบันและแนวโน้มการปรับเปลี่ยนในอนาคต ภายใต้ผลกระทบจากปัจจัยต่างๆ เช่น ราคาปัจจัยการผลิต ราคาผลผลิต นโยบายภาครัฐที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

ผลการศึกษา

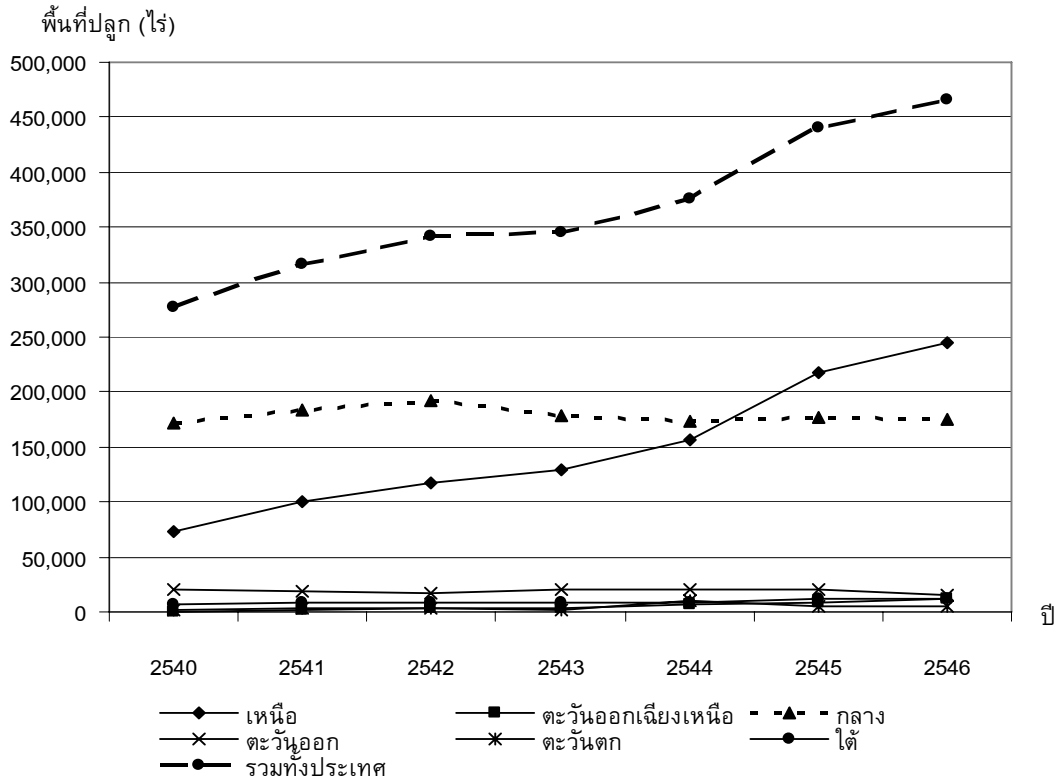
ส้มเขียวหวานเป็นผลไม้ที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจของไทย เป็นผลไม้ที่มีการบริโภคกันทุกระดับ เพราะมีประโยชน์ต่อสุขภาพและให้คุณค่าทางโภชนาการสูง สามารถบริโภคได้ในรูปผลไม้สดและน้ำผลไม้ ในแง่เกษตรกรเองนั้นนับว่าส้มเขียวหวานเป็นผลไม้ที่ผลตอบแทนต่อไร่สูงกว่าผลไม้ชนิดอื่น ทั้งนี้เพราะส้มเขียวหวานเป็นไม้ยืนต้นที่สามารถบังคับการออกดอกได้ จึงทำให้มีผลผลิตได้ตลอดทั้งปี หากผลผลิตเสียหายก็สามารถทำรุ่นถัดไปโดยใช้เวลาไม่นาน อีกทั้งยังสามารถชะลอระยะเก็บเกี่ยวได้ 1 - 2 เดือน โดยเฉพาะส้มเขียวหวานโชกุน หรือสายน้ำผึ้ง (วรพงศ์, 2542) นอกจากนี้ส้มมีตลาดภายในประเทศรองรับโดยไม่ต้องพึ่งพาส่งออกเลย เป็นผลไม้ยอดนิยมแม้ราคาส้มไทยจะสูง เนื่องจากความพึงใจในรสชาติที่หลากหลาย ขณะเดียวกันส้มมีตลาดกลางขนาดใหญ่ที่เข้มแข็งรองรับทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค อีกทั้งยังมีอุตสาหกรรมน้ำส้มพร้อมดื่มที่มีความต้องการผลส้มเขียวหวานในปริมาณมากตลอดปี ซึ่งเป็นที่มาของมูลค่าการค้าปีละกว่า 3 หมื่นล้านบาท ทำให้ส้มเป็นผลไม้เศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งของไทย (หนังสือพิมพ์แนวหน้า, 2547)

ปัจจัยต่างๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิตส้ม

จากคุณสมบัติต่างๆ ของส้ม และราคาที่สูงเป็นแรงจูงใจให้เกษตรกรหันมาปลูกส้มเพิ่มมากขึ้น ประกอบกับส้มเป็นพืชที่มีผลผลิตต่อต้นค่อนข้างสูง ทำให้ในช่วงสามถึงสี่ปีที่ผ่านมา มีการขยายพื้นที่ปลูกส้มกันอย่างกว้างขวางไปในหลายจังหวัดทั้งที่ไม่เคยเป็นพื้นที่ปลูกส้มมาก่อน โดยเกษตรกรชาวสวนส้มขยายแหล่งปลูกกระจายการผลิตไปทั่วทุกภาค โดยภาคเหนือมีแหล่งปลูกหนาแน่นบริเวณจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย แพร่ น่าน ตาก เพชรบูรณ์ และสุโขทัย ภาคกลางบริเวณจังหวัดกำแพงเพชร และลพบุรี ภาคตะวันออกบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี ภาคใต้กระจายปลูกส้มโชกุนในหลายจังหวัด ทั้งชุมพร สุราษฎร์ธานี กระบี่ และยะลา โดยรวมแล้วขณะนี้พื้นที่การปลูกส้มมากกว่า 5 แสนไร่ โดยจังหวัดกำแพงเพชรมีพื้นที่ปลูกมากที่สุด 2.5 แสนไร่ รองลงมาคือ เชียงใหม่ และ เชียงราย รวม 2 - 2.5 แสนไร่ ให้ผลผลิตปีละไม่น้อยกว่า 2 ล้านตัน ส้มที่นิยมปลูก ได้แก่ ส้มเขียวหวาน ส้มผิวทอง ส้มสีทอง ส้มสายน้ำผึ้ง และส้มโชกุน

จากข้อมูลพื้นที่การเพาะปลูกส้มเขียวหวานที่กรมส่งเสริมการเกษตรได้ทำการบันทึกไว้ในช่วงปี 2537 - 2546 นั้น เห็นได้ว่าประเทศไทยมีการขยายพื้นที่ปลูกส้มเขียวหวานเพิ่มขึ้นทุกปี โดยปี 2537 มีพื้นที่ปลูกเพียง 221,520 ไร่ ต่อมาปี 2546 มีพื้นที่เพาะปลูกรวม 465,321 ไร่ ซึ่งจะเห็นได้ว่าระยะเวลาเพียง 10 ปี ประเทศไทยมีพื้นที่การปลูกเพิ่มขึ้นถึงร้อยละ 52.39 และมีพื้นที่ให้ผลผลิตแล้วในปี 2546 จำนวน 337,448 ไร่ เพิ่มขึ้นจากปี 2537 ร้อยละ 49 นอกจากนี้หากพิจารณาแยกตามรายพื้นที่ในช่วงปี 2545/46 ภาคเหนือมีพื้นที่เพาะปลูกส้มเขียวหวาน

มากที่สุด คือ 245,182 ไร่ (ร้อยละ 52) รองลงมาคือ ภาคกลาง 175,481 ไร่ (ร้อยละ 38) ส่วนภาคอื่นมีพื้นที่ปลูกส้มค่อนข้างน้อย ดังแผนภาพที่ 1



แผนภาพที่ 1 พื้นที่เพาะปลูกส้มจำแนกตามรายภาค

แหล่งปลูกส้มเขียวหวานที่สำคัญเคยอยู่บริเวณภาคกลาง ซึ่งได้แก่ กรุงเทพฯ ปทุมธานี แต่จะเห็นได้ว่าการขยายตัวของพื้นที่เพาะปลูกส้มในเขตภาคกลางมีแนวโน้มลดลง เนื่องจากราคาที่ดินปรับตัวสูงขึ้น โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ และปริมณฑล ซึ่งเกิดจากการแปรสภาพจากสวนส้มเป็นที่อยู่อาศัย และโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น จากเหตุผลดังกล่าว เกษตรกรจึงเริ่มสนใจหาแหล่งเพาะปลูกแหล่งใหม่ โดยพื้นที่ทางภาคเหนือเป็นพื้นที่ที่เกษตรกรให้ความสนใจมาลงทุนทำสวนส้มกันอย่างมาก เนื่องจากมีสภาพแวดล้อมที่ได้เปรียบทางด้านภูมิอากาศและสภาพพื้นที่ ส่งผลให้ส้มมีสีส้มสวยงาม และสามารถปลูกได้หลายพันธุ์ เช่น ส้มสายน้ำผึ้ง ส้มสีทอง ส้มฟรุ๊ตเป็นต้น จากการสำรวจของสำนักงานเกษตรจังหวัดเชียงใหม่ พบว่า พื้นที่เพาะปลูกส้มเขียวหวานทั้งจังหวัดมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นทุกปี จาก 4,000 ไร่ ในปี 2538 เป็น 18,750 ไร่ ในปี 2541 และจากการสำรวจพื้นที่เพาะปลูกส้มในเขตภาคเหนือพบว่า จังหวัดที่มีการปลูกส้มเขียวหวานมากที่สุดในภาคเหนือตอนบน คือ เชียงใหม่ ซึ่งในปี 2545/46 มีพื้นที่การปลูก คิดเป็นร้อยละ 45.12 ของพื้นที่ปลูกทั้งหมดของภาคเหนือตอนบน รองลงมาคือ แพร่ เชียงราย และน่าน ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 24.62 17.01 และ 10.73 ตามลำดับ (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 พื้นที่เพาะปลูก ผลผลิตเฉลี่ย และผลผลิตรวมของส้มเขียวหวานรายจังหวัดในภาคเหนือตอนบน ปี 2545/46

จังหวัด	พื้นที่ปลูก (ไร่)			สัดส่วนพื้นที่ปลูก (ร้อยละ)	ผลผลิตเฉลี่ย (กก./ไร่)	ผลผลิตรวม (ตัน)	ราคาเฉลี่ย (บาท/กก.)
	ให้ผลแล้ว	ยังไม่ให้ผล	รวม				
เชียงใหม่	41,329	21,404	62,733	45.12	4,324	178,725	25.57
แพร่	27,875	6,350	34,225	24.62	1,094	30,500	13.13
พะเยา	130	60	190	0.14	738	96	27.5
เชียงราย	11,334	12,315	23,649	17.01	2,251	25,514	16.22
น่าน	10,380	4,542	14,922	10.73	2,174	22,563	16.11
ลำปาง	582	234	816	0.59	3,219	1,873	19.38
อุตรดิตถ์	529	0	529	0.38	2,578	1,363	21.25
แม่ฮ่องสอน	1,706	265	1,971	1.42	3,962	6,759	25.38
รวม	93,865	45,170	139,035	100.00	2,543	267,393	20.57

ที่มา: ศูนย์สารสนเทศกรมส่งเสริมการเกษตร, 2546

จากการขยายการผลิตของเกษตรกร เนื่องจากคุณสมบัติต่างๆ ของส้ม แต่ในขณะเดียวกัน จุดอ่อนของส้มคือเป็นพืชที่มีโรคระบาดสำคัญและแมลงศัตรูเข้าทำลายมากกว่าไม้ผลชนิดอื่น มีระบบรากตั้งอยู่ในระดับผิวดิน รากฝอยจึงอ่อนแอและกระทบกระเทือนได้ง่าย ต้องการน้ำมากและต้องเป็นน้ำคุณภาพดี แต่ไม่ทนต่อสภาวะน้ำท่วมขังนาน จึงเป็นที่มาของการใช้สารเคมีอย่างเข้มข้นในการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการใช้สารเคมีในการกำจัดโรคและแมลงศัตรู อีกทั้งกำจัดวัชพืชต่างๆ ในสวนส้มเพื่อประหยัดเวลาและแรงงานในการผลิต ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม ตลอดจนเป็นที่มาของต้นทุนการผลิตที่สูง รวมไปถึงสภาพดินที่เปลี่ยนแปลงไปจนถึงขั้นส่งผลเสียต่อต้นส้มและเป็นที่มาของการทิ้งดินปลูกเดิมไปเสาะแสวงหาแหล่งปลูกใหม่ ประเทศไทยมีการขยายพื้นที่การเพาะปลูกส้มมากกว่า 5 แสนไร่ และเผชิญปัญหาถูกกล่าวหาว่าเป็นพืชที่ใช้สารเคมีป้องกันกำจัดศัตรูพืชในปริมาณมาก จากระบบการผลิตโดยใช้สารเคมีดังกล่าว ทำให้เป็นที่มาของต้นทุนการผลิตที่สูง ซึ่งมีผลงานวิจัยที่แสดงถึงต้นทุนการผลิตที่สูงจากการใช้สารเคมีในระบบการผลิตส้ม เช่น การศึกษาของวรพงศ์ (2542) พบว่า การผลิตส้มต้องใช้ปุ๋ยเคมีและยาป้องกันและกำจัดศัตรูพืชตั้งแต่เริ่มปลูกและเพิ่มจำนวนมากขึ้นเมื่อส้มมีการเจริญมากขึ้น ตั้งแต่ปีที่ 1 ถึงปีที่ 6 หรือคิดเป็นร้อยละ 9.80 - 46.62 ของต้นทุนทั้งหมดต่อไร่ต่อปี (ตารางที่ 2) การเพิ่มขึ้นของราคายาป้องกันและกำจัดศัตรูพืช จึงส่งผลให้ต้นทุนการผลิตของผู้ผลิตสูงขึ้นอย่างมาก

ตารางที่ 2 ต้นทุนในการทำสวนส้มสายน้ำผึ้งเฉลี่ยต่อไร่ ของเกษตรกรรายย่อย (พื้นที่ปลูกน้อยกว่า 50 ไร่)

รายการ	ปีที่ 0	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4	ปีที่ 5	ปีที่ 6
รายจ่ายลงทุน:							
- รายจ่ายลงทุนค่าอุปกรณ์	19,405.61	0.00	0.00	0.00	2,073.48	0.00	0.00
- รายจ่ายลงทุนในการปลูก	0.00	11,926.43	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
- ค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษา							
1. ค่าปุ๋ยคอก		815.34	1,451.88	1,843.61	2,401.29	2,419.72	2,806.88
2. ค่าปุ๋ยเคมี		1,229.42	3,297.59	6,053.35	11,314.26	15,387.09	17,695.19
3. ค่ายาป้องกันและกำจัดศัตรูพืช		2,584.02	6,641.81	13,465.44	24,041.02	30,209.65	37,762.06
4. ค่าแรงงาน		11,137.70	12,251.47	13,476.62	14,824.28	16,306.71	17,937.38
5. ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง		2,405.93	2,405.93	2,405.93	2,405.93	2,405.93	2,405.93
6. ค่าซ่อมแซมเครื่องจักรอุปกรณ์		1,200.00	1,200.00	1,200.00	1,200.00	1,200.00	1,200.00
7. ค่าไม้ค้ำกิ่ง			92.40	1,077.13	1,093.75	1,443.75	1,750.00
รวมค่าใช้จ่ายในการดูแลรักษา	0.00	19,372.41	27,341.08	39,522.08	57,280.53	69,372.85	81,557.44
- ค่าใช้จ่ายอื่นๆ	0.00	8,629.87	8,629.87	15,056.76	24,228.92	33,740.50	37,392.96
รวมรายจ่าย/ไร่/ปี	19,405.61	39,928.71	35,970.95	54,578.84	83,582.93	103,113.35	118,950.40
สัดส่วนต้นทุนค่าปุ๋ยเคมีและสาร ป้องกันและกำจัดศัตรูพืชต่อต้นทุน ทั้งหมด (%)		9.80	27.63	35.76	42.30	44.22	46.62

ที่มา: วรพงศ์, 2542

ราคาของส้มมีแนวโน้มลดลง ถึงแม้ว่าส้มจะเป็นที่ต้องการของตลาดภายในประเทศ แต่เนื่องจากผลผลิตที่ออกสู่ตลาดในปริมาณมาก กอปรกับข้อตกลงเขตการค้าเสรีแบบทวิภาคีกับประเทศจีน ที่กำหนดให้มีภาษีสินค้าส่งออกนำเข้าระหว่างกัน ร้อยละศูนย์ ซึ่งมีผลบังคับใช้ตั้งแต่ 1 ตุลาคม 2546 เป็นต้นมา เป็นผลให้ผลไม้เขตหนาวหลากหลายชนิด อาทิเช่น แอปเปิ้ล สาลี่ องุ่น ส้ม รวมทั้งพืชเคี้ยวมันบางชนิดทะลักเข้าสู่ชายแดนไทยที่ จ. เชียงราย จำนวนมาก การที่ผลไม้เป็นอาหารที่บริโภคทดแทนกันได้ ยิ่งผลไม้นำเข้าเหล่านั้นมีราคาถูก ส่งผลให้การบริโภคส้มในประเทศลดต่ำลง นอกจากนั้นมียางานว่า ผลไม้ส่งออกจากไทยถูกกีดกันด้วยเงื่อนไขมากแต่ผลไม้จากจีนกลับถูกนำเข้าโดยสะดวก ทำให้มูลค่าสินค้านำเข้าจากจีนเพิ่มขึ้นกว่า 3 เท่าตัวในช่วงสั้นๆ หลังตุลาคม 2546 แต่ของไทยมูลค่าตลาดทั้งปีเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อย ในระยะยาวคาดว่าจะส่งผลให้เกิดความล้มเหลวในอุตสาหกรรมส้มของประเทศในที่สุด (ธวัชชัย และคณะ, 2548) ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของศูนย์วิจัยจักร (2549) พบว่า การนำเข้าส้มของไทยมีแนวโน้มขยายตัวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี 2546 เป็นผลมาจากการเปิดเขตเสรีการค้าไทย - จีน และการที่ปริมาณผลผลิตส้มของจีนมีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างมาก ทำให้จีนเริ่มขยายตลาดส่งออกส้ม โดยตลาดเป้าหมายหลักคือ ประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่คุ้นเคยกับส้มรสชาติแบบเอเชีย มูลค่าการนำเข้าส้มของไทยในปี 2548 เท่ากับ 98.8 ล้านบาท เมื่อเทียบกับในปี 2547 ซึ่งมีมูลค่าการนำเข้า 39.56 ล้านบาทแล้วเพิ่มขึ้นถึง 1.5 เท่า ประเภทของส้มที่นำเข้าร้อยละ 70 เป็นการนำเข้าส้มแมนดาริน ส่วนที่เหลืออีกร้อยละ 30 เป็นการนำเข้าส้มเปลือกบาง โดยจีนนับว่าเป็นแหล่งนำเข้าอันดับหนึ่งทั้งส้มแมนดารินและส้มเปลือกบาง กล่าวคือ จีนมีสัดส่วนตลาดร้อยละ 96 ของมูลค่าส้มแมนดารินที่ไทยนำเข้าทั้งหมด จากที่ก่อนหน้านี้ปี 2545 นั้นแหล่งนำเข้าส้มแมนดารินที่สำคัญของไทยคือ

สหรัฐฯ และออสเตรเลีย ส่วนส้มเปลือกบางนั้นจีนครองสัดส่วนนำเข้าร้อยละ 56.7 ของมูลค่าการนำเข้าส้มเปลือกบางทั้งหมด รองลงมาคือ พม่าร้อยละ 39.2 และออสเตรเลียร้อยละ 4.1 จากเดิมนั้นแหล่งนำเข้าส้มเปลือกบางของไทย คือ สหรัฐฯ

นอกจากนี้ผลการศึกษายังชี้ให้เห็นผลกระทบจากส้มนำเข้าที่มีปริมาณเพิ่มขึ้น ผนวกกับปริมาณการผลิตส้มในประเทศก็มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน ซึ่งการเพิ่มขึ้นของปริมาณส้มที่มีในตลาดทำให้ราคาส้มที่มีแนวโน้มตกต่ำลงเป็นไปตามการคาดการณ์ของผู้ค้าและชาวสวนส้มเมื่อประมาณ 5 ปีก่อน เนื่องจากมีการขยายการปลูกส้มกันมาก โดยเฉพาะส้มสายน้ำผึ้ง โดยมีราคาที่อยู่ในเกณฑ์สูงน่าพอใจ ต้นทุนเฉลี่ยของการผลิตส้มของไทยประมาณ กิโลกรัมละ 18 บาท เมื่อเทียบกับต้นทุนการผลิตส้มของจีน ซึ่งทางกระทรวงเกษตรของจีนรายงานต้นทุนการผลิตส้มเปลือกบางเท่ากับ 3.60 - 6.40 บาทต่อกิโลกรัม (0.7 -1.3 หยวนต่อกิโลกรัม) ส้มแมนดารินอยู่ในระดับประมาณ 2.00 - 3.20 บาทต่อกิโลกรัม (0.4 - 0.7 หยวนต่อกิโลกรัม) ซึ่งต้นทุนนี้ยังไม่รวมต้นทุนค่าจ้างแรงงาน เนื่องจากเกษตรกรที่ปลูกส้มในจีนใช้แรงงานในครัวเรือน หรือจ่ายค่าจ้างเพียง 80 -120 บาทต่อคนต่อวันเท่านั้น ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่ราคาส้มนำเข้าจากจีนจะถูกกว่าส้มที่ผลิตได้ในประเทศไทย

ผู้ที่ได้รับผลกระทบจากการที่ราคาส้มในประเทศมีแนวโน้มลดลงอย่างมากคือ เกษตรกรรายย่อย เนื่องจากไม่มีการควบคุมคุณภาพในการปลูกและการเก็บเกี่ยว ทำให้ส้มที่จำหน่ายได้ราคาตกต่ำและคุณภาพไม่เป็นที่ยอมรับของตลาด ในขณะที่ส้มจากผู้ปลูกส้มรายใหญ่ที่มีการควบคุมคุณภาพอย่างเข้มงวดนั้นยังคงจำหน่ายได้ในราคาดี แต่เกษตรกรรายใหญ่อาจจะได้รับผลกระทบบ้างจากการที่ส้มมีมากเกินไปเกินความต้องการของตลาด เนื่องจากคนไทยบางส่วนหันไปบริโภคส้มนำเข้า โดยเฉพาะส้มจากจีนซึ่งมีราคาถูกกว่าและมีให้เลือกหลากหลายชนิด ดังนั้นปัจจุบันผู้ผลิตส้มรายใหญ่ใช้กลยุทธ์การลดต้นทุนและควบคุมคุณภาพ ซึ่งในอนาคตคาดว่าจะราคาส้มในประเทศโดยเฉลี่ยน่าจะลดลงมาอยู่ที่ระดับกิโลกรัมละ 20 บาท จากในปัจจุบันราคาประมาณ 35 - 40 บาท ซึ่งในเวลานั้นผู้ผลิตส้มรายใหญ่ก็จะยังได้กำไรเนื่องจากผลผลิตเฉลี่ยได้ไร่ละ 8 - 9 ตัน ซึ่งสูงกว่าค่าเฉลี่ยของผู้ผลิตส้มรายย่อยที่ผลิตได้เพียงไร่ละประมาณ 5 - 6 ตันเท่านั้น (ศุนยวิจักขณกร, 2549)

ในขณะที่เดียวกันระบบการผลิตที่มุ่งเน้นการใช้สารเคมีเป็นหลักเพื่อมุ่งหวังที่จะได้ผลผลิตในปริมาณมาก นอกจากจะส่งผลกระทบต่อต้นทุนของผู้ผลิตเองอย่างเลี่ยงไม่ได้ ผลกระทบอีกประการหนึ่งที่เริ่มส่งผลอย่างเห็นได้ชัด คือ ผลกระทบต่อสุขภาพของเกษตรกรและแรงงานในการผลิต รวมถึงสุขภาพของผู้บริโภคและสภาพแวดล้อมจนเป็นที่มาของเกษตรกรบางส่วนจึงเริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตที่ลดการพึ่งพิงการใช้สารเคมีไม่ว่าจะเป็นเกษตรแบบผสมผสาน เกษตรอินทรีย์ และเกษตรกรรมทางเลือกอื่นๆ จนได้รับการผลักดันให้เป็นวาระแห่งชาติขึ้น ในเดือนกุมภาพันธ์ 2544 ซึ่งได้มุ่งเน้นให้ระบบการผลิตมีการคำนึงถึงมิติของความปลอดภัย ความปลอดภัยของเกษตรกร การประหยัดค่าใช้จ่าย การฟื้นฟูนิเวศน์ของดินและทรัพยากรธรรมชาติ และการมีจิตสำนึกต่อผู้บริโภคและตัวเกษตรกรเอง

ผลการเปลี่ยนแปลงของกลุ่มผู้ผลิตส้ม

จากการศึกษาเบื้องต้นของกลุ่มตัวอย่างในระบบการผลิตส้มในโครงการวิจัยและพัฒนาระบบการผลิตเกษตรและวิสาหกิจชุมชนตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียงของกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกส้มทั้งในจังหวัดเชียงใหม่และจังหวัดอื่นๆ พบว่าปัจจัยต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการขยายพื้นที่การเพาะปลูกส้ม การเพิ่มขึ้นของปริมาณผลผลิตส้มที่ออกสู่ตลาด ราคาปัจจัยการผลิตในปี 2548 เพิ่มขึ้น ร้อยละ 10.60 จากปี 2547 และราคาผลผลิตที่มีแนวโน้มลดลง โดยราคาส้มเขียวหวานในจังหวัดเชียงใหม่จากปี 2546 ราคาลดลงจาก 22.03 บาทต่อกิโลกรัมเป็น 15.64 บาทต่อกิโลกรัม

ในปี 2548 (ลดลงร้อยละ 29.0) ประกอบกับนโยบายของภาครัฐที่เปิดการค้าเสรี ส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของเกษตรกรในระบบการผลิตส้ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเกษตรกรรายย่อยอย่างชัดเจน จากเกษตรกรผู้ผลิตส้มรายเดี่ยว ต่างคนต่างผลิตต่างคนต่างขาย มีการปรับเปลี่ยนไปสู่การรวมกลุ่มและจัดตั้งเป็นกลุ่มผู้ผลิตส้มในรูปแบบต่างๆ และมีวัตถุประสงค์ในการก่อตั้งเพื่อลดต้นทุนการผลิตเป็นหลัก ผลลัพธ์ที่ได้จากการรวมกลุ่มส่วนใหญ่เป็นการช่วยเหลือกันด้านความรู้ในการทำปุ๋ยอินทรีย์ น้ำหมัก ฮอริโมนจากพืชและวิธีปฏิบัติต่างๆ เพื่อเข้าสู่ระบบการผลิตที่ลดการพึ่งพิงการใช้สารเคมี เช่น กลุ่มเกษตรกรทำสวนทุ้งแล้ง อำเภอคลอง จังหวัดแพร่ ได้ปรับเปลี่ยนระบบการผลิตของกลุ่มเพื่อลดต้นทุนการผลิตจากการใช้ปุ๋ยเคมี และสารเคมีในการกำจัดศัตรูพืช โดยได้รับการอบรมการทำปุ๋ยอินทรีย์จากศูนย์วิจัยพืชสวนแพร่ และได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากภาครัฐเพื่อทำปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพให้กับสมาชิกกลุ่ม ซึ่งสามารถลดต้นทุนได้อย่างดี จากต้นทุนการผลิตสองแสนกว่าบาทต่อปี(100 ไร่) ลดลงเหลือประมาณห้าหมื่นบาทต่อปี ทำให้เกษตรกรหันมาทำปุ๋ยอินทรีย์ใช้เองมากขึ้น เกษตรกรให้ความเห็นว่าการใช้น้ำชีวภาพนอกจากจะช่วยลดต้นทุนสารเคมีแล้วยังลดต้นทุนค่าจ้างแรงงานด้วย เพราะสามารถทำเองได้และไม่ต้องกลัวอันตรายจากสารเคมี ซึ่งปัจจุบันได้ขยายกิจกรรมดังกล่าวไปสู่กลุ่มผู้ผลิตส้มในพื้นที่ใกล้เคียง

กลุ่มผักผลไม้ไร้สารพิษบ้านสันมะม่วงมีสมาชิก 1 ราย จากจำนวนสมาชิก 5 ราย ที่ปรับเปลี่ยนจากการปลูกส้มในลักษณะการผสมผสานการใช้สารเคมีและอินทรีย์สาร ปรับเปลี่ยนไปสู่ระบบการผลิตอินทรีย์ทั้งหมด ในปี 2546 โดยจัดทำปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพเองจากความรู้และประสบการณ์ที่ผ่านมา คิดค้นและทดลองการกำจัดศัตรูพืชโดยใช้สมุนไพรที่ปลูกไว้ ซึ่งทำให้ต้นทุนการผลิตต่ำลง ทำให้สามารถลดต้นทุนการผลิตจากเดิม 200,000 บาทต่อปีลดลงเหลือ 100,000 บาทต่อปี ผลลัพธ์ที่ได้ทำให้กลุ่มมีแนวคิดที่จะพัฒนาการทำส้มอินทรีย์เพิ่มขึ้น และพัฒนาเป็นต้นแบบของสวนเกษตรอินทรีย์ และเผยแพร่สูตรน้ำหมักชีวภาพต่างๆ ให้แก่ผู้สนใจในอนาคต

นอกจากนี้ยังมีรูปแบบการรวมกลุ่มโดยไม่ได้มุ่งเน้นเพื่อลดต้นทุนการผลิตเป็นหลักแต่มุ่งเน้นวัตถุประสงค์ด้านการตลาดเป็นหลักเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง เช่น กลุ่มส้มสีทอง (ส้มปลอดโรค) อำเภอทุ่งช้าง จังหวัดน่าน ที่มีการรวมกลุ่มกันเนื่องจากผลกระทบด้านการตลาดที่จากส้มต่างถิ่นที่ไหลทะลักเข้ามาแข่งขันทั้งในและนอกพื้นที่ จึงได้รวมกลุ่มเพื่อรวบรวมผลผลิตจากสมาชิกและเกษตรกรผู้ปลูกส้มในพื้นที่ จัดตั้งเป็นศูนย์กลางในการรวบรวมผลผลิตในพื้นที่ และทำการคัดร่อนส้มตามขนาด ซึ่งทำให้เกษตรกรได้ราคาสูง และได้ผลกำไรมากกว่าการที่เกษตรกรแต่ละรายขายในลักษณะเหมาสวนหรือขายคละเกรด ถึงแม้ว่าจะมีการรวมกันเพื่อการตลาดได้เพียง 1 ปี แต่ผลลัพธ์ที่ได้เป็นที่น่าพอใจของเกษตรกรผู้ปลูกส้มที่เป็นสมาชิกกลุ่มและผู้ปลูกส้มอื่นๆ ในพื้นที่เป็นอย่างมาก

จากการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของกลุ่มตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงทิศทางของการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตที่เกิดจากผลกระทบของปัจจัยต่างๆ ที่มีต่อเกษตรกรในระบบการผลิตส้มที่มีแนวโน้มที่จะพัฒนารูปแบบการผลิตไปสู่ระบบการผลิตส้มอินทรีย์เป็นเป้าหมายสูงสุด

ถึงแม้ว่าแนวโน้มของการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตไปสู่ระบบการผลิตอินทรีย์นั้นจะเป็นเป้าหมายที่ให้ผลดีทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สุขภาพ ความปลอดภัยของเกษตรกรและผู้บริโภค แต่การปรับเปลี่ยนสู่ระบบการผลิตส้มอินทรีย์อย่างยั่งยืนภายใต้ผลกระทบของปัจจัยต่างๆ ในปัจจุบันอาจต้องใช้เวลาในการปรับเปลี่ยน ซึ่งปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่ง คือ ปัจจัยด้านการตลาดที่ส่งผลกระทบต่อกลุ่มผู้ผลิตส้มอินทรีย์หลายกลุ่ม โดยปัญหาด้านการตลาดที่พบ คือ ตลาดส้มอินทรีย์ยังมีจำกัด และไม่สามารถเจาะกลุ่มลูกค้าเป้าหมายได้ชัดเจน เนื่องจากผู้บริโภคมุ่งเน้นแต่สินค้าที่ราคาถูก ยึดติดอยู่กับภาพลักษณ์ สีสด ความสวยงามของส้มเคมีที่มีสีสดสวยงามกว่าส้ม

อินทรีย์ และไม่สามารถแยกความแตกต่างระหว่างส้มเค็มและส้มอินทรีย์ได้ นอกจากนี้ผลผลิตส้มอินทรีย์จะออกสู่ตลาดในช่วงเดียวกับส้มเค็ม ไม่สามารถทำการผลิตได้ตลอดปี หรือทำการผลิตนอกฤดูได้ยาก อีกทั้งผลผลิตส้มอินทรีย์ต่อไร่ยังต่ำกว่าส้มเค็มอยู่มาก (ร้อยละ 50) ทำให้ไม่สามารถผลิตป้อนตลาดส้มอินทรีย์ได้เพียงพอตลอดทั้งปี ข้อจำกัดต่างๆ ดังกล่าว ส่งผลให้เกษตรกรหลายรายต้องขายผลผลิตส้มในลักษณะเดียวกับส้มเค็ม แต่ได้ราคาที่ต่ำกว่า เนื่องจากสีส้มของผิวส้มมีความสวยงามน้อยกว่าส้มที่ใช้สารเคมี ผลกระทบดังกล่าวทำให้เกษตรกรที่มีรูปแบบการผลิตส้มอินทรีย์ปรับเปลี่ยนกลับมาเป็นส้มเค็มหรือส้มที่ใช้ทั้งสารเคมีและอินทรีย์สารร่วมกัน ซึ่งจะเห็นตัวอย่างได้ชัดจากสมาชิกของสหกรณ์เกษตรกรอินทรีย์ศรีเมืองผาง อำเภอผางจังหวัดเชียงใหม่ ที่มีการรวมกลุ่มเพื่อทำการผลิตส้มอินทรีย์จากสมาชิกเริ่มแรกทั้งหมด 61 คน ที่ปรับเปลี่ยนการผลิตจากส้มเค็มมาเป็นการผลิตในระบบส้มอินทรีย์ทั้งหมด เมื่อประสบปัญหาด้านการตลาดที่ขาดตลาดรองรับส้มอินทรีย์ของกลุ่ม ทำให้ปัจจุบันมีสมาชิกที่ยังคงทำการผลิตส้มอินทรีย์เพียง 16 ราย มีสมาชิกปรับเปลี่ยนการผลิตเป็นรูปแบบการผลิตในลักษณะการจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสานระหว่างการใช้สารเคมีและอินทรีย์วัตถุ 41 ราย และอีก 4 ราย หันกลับไปสู่การผลิตที่ใช้สารเคมีแบบดั้งเดิม ทำให้กลุ่มต้องมาทบทวนแนวคิดกันใหม่ว่า ถ้ายังทำการเกษตรแบบเดิมเพียงแต่เปลี่ยนจากการใช้สารเคมีมาเป็นชีวภาพนั้นไม่เพียงพอที่จะทำให้อาชีพอยู่รอดได้ต้องเปลี่ยนแนวคิดมาเข้าใจธรรมชาติ เข้าใจการผลิต การตลาด การจัดการอย่างครบวงจร ด้วยความร่วมมือ ร่วมใจกันอย่างเข้มแข็ง ต่อเนื่อง จึงจะประสบความสำเร็จได้ อีกทั้งสหกรณ์มีความเชื่อว่า การดำเนินการโดยน้อมนำแนวคิด “เศรษฐกิจพอเพียง” ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาใช้ทั้งในระดับบุคคลและองค์กร รวมทั้งการร่วมมือกับเครือข่ายระบบเกษตรกรรมยั่งยืน และระบบตลาดที่เป็นธรรม จะเป็นทางออกไปสู่ความอยู่รอดของสมาชิกได้

สรุป

จากปัจจัยต่างๆ ภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบการผลิตส้มอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นการขยายพื้นที่การเพาะปลูกส้ม การเพิ่มขึ้นของปริมาณผลผลิตส้มที่ออกสู่ตลาด ราคาปัจจัยการผลิตที่เพิ่มขึ้น ราคาผลผลิตที่มีแนวโน้มลดลง ประกอบกับนโยบายของภาครัฐที่เปิดการค้าเสรีทำให้สินค้าจากต่างประเทศที่มีต้นทุนการผลิตที่ต่ำกว่าสามารถจำหน่ายในราคาที่ถูกลงกว่าส้มที่ผลิตในประเทศ ทำให้มีแนวโน้มในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการผลิตในระบบการใช้สารเคมี ปรับเปลี่ยนมาเป็นการจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสานระหว่างการใช้สารเคมีและอินทรีย์วัตถุ และในส่วนของเกษตรกรที่มีระบบการผลิตส้มอินทรีย์ มีแนวโน้มที่จะปรับเปลี่ยนมาทำในลักษณะระบบการผลิตในการจัดการศัตรูพืชแบบผสมผสานมากขึ้น รูปแบบดังกล่าวอาจเป็นรูปแบบที่เหมาะสมสำหรับสถานการณ์ในปัจจุบันของกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตส้มที่ไม่ใช่ผู้ผลิตรายใหญ่ ถึงแม้ว่าเป้าหมายการเปลี่ยนแปลงการผลิตที่แท้จริงจะมีความต้องการที่จะผลักดันไปสู่รูปแบบการผลิตส้มอินทรีย์ก็ตาม

ผลกระทบจากปัจจัยภายนอกข้างต้น ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของเกษตรกรเพียงอย่างเดียว ที่สำคัญส่งผลกระทบในด้านความมั่นคงขององค์กรอย่างเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งจำเป็นต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการตัดสินใจและการแลกเปลี่ยนความรู้ภายในองค์กร เพื่อสร้างความเข้มแข็ง ความร่วมมือ ความมุ่งมั่นอีกด้วย ดังนั้น การปรับเปลี่ยนต่างๆ เพื่อทำให้เกิดความยั่งยืนอย่างแท้จริงนั้น จึงไม่ใช่แค่การปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตหรือเทคโนโลยีการผลิตเท่านั้น แต่ต้องปรับเปลี่ยนตั้งแต่กระบวนการตัดสินใจและวิถีชีวิตของเกษตรกร ซึ่งสอดคล้องกับพื้นฐานความรู้ ความเข้าใจที่ลึกซึ้งของ “เศรษฐกิจพอเพียง” ซึ่งตอนนั้นทุกฝ่ายพยายามผลักดันให้เกิดขึ้นรวมถึงงานในส่วนของการวิจัยและพัฒนาระบบการผลิตเกษตรและวิสาหกิจชุมชนตามวิถีเศรษฐกิจพอเพียง

ข้อเสนอแนะเบื้องต้น

แม้ว่าผู้ผลิตจะมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตเพื่อลดต้นทุนได้ แต่ก็ยังประสบปัญหาด้านการตลาด โดยเฉพาะส้มอินทรีรี่ ดังนั้นเพื่อให้กลุ่มผู้ผลิตส้มสามารถพัฒนาอย่างต่อเนื่องยั่งยืนและสามารถพึ่งตนเองได้ ควรมีแนวทางในการพัฒนา ดังนี้

- การสนับสนุนของภาครัฐ ควรมุ่งเน้นด้านการตลาดมากขึ้น โดยเฉพาะตลาดส้มอินทรีรี่ ควรส่งเสริมให้มีการพัฒนาการตลาดลูกค้าเป้าหมาย (Nitch Markets)
- การเน้นย้ำกระแสด้านสุขภาพอย่างต่อเนื่องสามารถเป็นอีกวิธีหนึ่งที่สามารถเป็นกลยุทธ์ในการส่งเสริมด้านการตลาด
- ควรมีการพัฒนาเพื่อสร้างความโดดเด่น/เอกลักษณ์/อัตลักษณ์เฉพาะถิ่นให้กับผลิตภัณฑ์ และนำไปประยุกต์ใช้เพื่อเพิ่มมูลค่าผลิตภัณฑ์ และสร้างจุดขายให้ผลิตภัณฑ์

เอกสารอ้างอิง

- กรมส่งเสริมการเกษตร. ศูนย์สารสนเทศกรมส่งเสริมการเกษตร. 2546. **ส้มเขียวหวาน**. (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: <http://www.doae.go.th/data/fruit/41.pdf> (20 เมษายน 2549).
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2547. **วาระแห่งชาติเกษตรอินทรีย์**. (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: http://www.idd.go.th/link_fertilizer/home.htm. (20 กันยายน 2549)
- หนังสือพิมพ์แนวหน้า. 2547. **ข่าวสาร วิชาการเกษตร (คอลัมน์ใหม่) เกษตร-สิ่งแวดล้อม**. (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: <http://www.naewna.com>.
- วรพงศ์ ภูมิบ่อพลับ. 2542. **การศึกษต้นทุน-ผลตอบแทนของการลงทุนทำสวนส้มเขียวหวานในแต่ละพื้นที่แต่ละขนาดในเขตอำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ธวัชชัย รัตน์ชเลศ และคณะ. 2548. **รายงานวิจัยโครงการ ระบบสนับสนุนการวางแผนจัดการทรัพยากรเพื่อการเกษตรและบริการ ระยะที่ 1 ภาคเหนือตอนบน: องค์ความรู้และยุทธศาสตร์ในระบบการผลิตไม้ผล**.
- ศูนย์วิจัยกสิกร. 2549. **ส้มจีน: ตีตลาดส้มไทย..ผู้ผลิตต้องเร่งปรับตัว**. (ระบบออนไลน์) แหล่งที่มา: http://www.kasikornresearch.com/kr/search_detail.jsp?id=5677&cid=10. (5 กันยายน 2549).